

ВОЛОНТЕРСТВО У НАУКОВІЙ РЕЦЕПЦІЇ СЬОГОДЕННЯ

VOLUNTEERISM IN THE CURRENT SCIENTIFIC RECEPTION

У статті розглядається проблема забезпечення ефективної комунікації в процесі організації волонтерської діяльності педагогів-волонтерів. Аналіз наукових праць дозволяє стверджувати, що специфіка волонтерської роботи передбачає спілкування із людьми, які опинилися у важкому матеріальному становищі, знаходяться у складному психологічному стані, виявляють недовіру, подекуди агресію. У таких умовах комунікативна компетентність волонтера відіграє ключову роль, оскільки володіння навичками комунікації на високому рівні забезпечує успішне виконання волонтерських завдань. Складовими комунікативної компетентності є володіння лінгвістичними знаннями, вміннями спілкуватися, наявність особистісних якостей, як-от: емпатія, толерантність, рефлексія, креативність, неупередженість, вміння поставити себе на місце іншого. Взаємодія із представниками інших національностей під час надання допомоги іноземним біженцям, або під час міжнародного волонтерства вимагає від волонтера володіння навичками міжкультурної комунікації. Волонтери мають змогу долучатися до допомоги у якості менторів, коучів, тьюторів, асистентів вчителя або самостійно з дітьми-переселенцями, а також з дітьми, які не мають можливості відвідувати навчальні заклади через бойові дії. Надзвичайно важливими вміннями, котрі актуалізуються в процесі комунікації з отримувачами допомоги, є здатність чітко, логічно, послідовно висловлювати свої думки в усній або письмовій формі, критично оцінювати ситуацію, виявляти творчість, рефлексивність, культуру спілкування тощо. Від волонтера вимагається вміння контролювати власний емоційний стан, ефективно співпрацювати з іншими, виявляючи поміркованість та зваженість в ході ухвалення рішень. Саме від педагога-волонтера очікується вияв готовності відновити довіру дітей, які постраждали внаслідок війни, мотивувати їх до соціальної взаємодії з іншими дітьми та підлітками. У цьому контексті від оточення, насамперед учителів-волонтерів, очікується підтримка дітей війни, їх включення у процес постійного спілкування з дорослими.

Ключові слова: ефективна комунікація, організація волонтерської діяльності

педагога, комунікативна компетентність волонтера, міжкультурна комунікація, підтримка дітей війни.

The article is aimed at considering the problem of ensuring effective communication during organizing teacher's volunteer activity. The analysis of scientific works allows us to state that the specifics of volunteer work involve communication with people who are in a difficult financial situation or psychological state, show mistrust, and sometimes aggression. Under these circumstances, the communicative competence of the volunteer plays a key role, since the excellent communication skills guarantees the successful completion of volunteer tasks. The communicative competence includes linguistic knowledge, ability to communicate, personal qualities, such as empathy, tolerance, reflection, creativity, impartiality, capacity to put oneself in the place of another. Interaction with representatives of other nationalities during assistance to foreign refugees or during international volunteering requires the volunteer to possess intercultural communication skills. Volunteers have the opportunity to help as mentors, coaches, tutors, teacher assistants or independently with displaced children, as well as with children who cannot attend educational institutions due to hostilities. The ability to clearly, logically and consistently express one's thoughts in oral or written form, to critically assess the situation, to show creativity, reflexivity, communication culture, etc., are crucial skills that are actualized in the process of communication with aid recipients. The volunteer is required to be able to control his own emotional state, to cooperate effectively with others, showing moderation and consideration while making decisions. It is the teacher-volunteer who is expected to be ready to restore the trust of children who suffered from the war, to motivate them to social interaction with other children and teenagers. In this context, the environment, especially volunteer teachers, should support the children of the war, include them in the process of constant communication with adults.

Key words: effective communication, organizing of teacher's volunteer activity, communicative competence of the volunteer, intercultural communication, to support the children of the war.

УДК 378.013
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2024/74.25>

Кічук Н.В.,
докт. пед. наук,
професор кафедри загальної педагогіки
і спеціальної освіти
Ізмаїльського державного гуманітарного
університету

Романюк Д.Х.,
аспірантка кафедри загальної
педагогіки і спеціальної освіти
Ізмаїльського державного гуманітарного
університету

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Феноменологія волонтерства з давніх-давен перебуває у фокусі різних галузей наукового пізнання. Проблематика волонтерського руху активно вивчається вже в середині XIX століття у зв'язку з ініціюванням Анрі Дюнаном, швейцарським письменником-журналістом, утворити всесвітню громадську організацію «Червоний Хрест» на волонтерських засадах, де акцентується на ідеї благодійності та базових її принципах і векторах [8, с. 79]. Останні всебічно описані як на рівні наукового осмислення (до прикладу, А. Капською) [9, с. 322], так і поглиблення наукових уявлень про волонтерство як соціально-педагогічний феномена [9] та процес,

котрий набув актуалізації за українських реалій воєнного стану [8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення й узагальнення наукових джерел довели, що дослідники здебільшого зосереджують увагу на особистості волонтера та своєрідності волонтерської діяльності в різних контекстах: дитячому-молодіжному об'єднанні (О. Акімова, І. Зверева, Ю. Поліщук та ін.) [14, с. 1], предметної специфіки менеджменту (Р. Кроу, Р. Лінч, С. Маккарлі та ін.), ресурсності соціальних ініціатив (О. Безпалько, К. Бідерман, Л. Саламон та ін.) [14, с. 1]. Зваживши на результативність вжитих заходів у цьому плані та їх спрямування дією законів України «Про

волонтерську діяльність» (2011 р.), «Про волонтерський рух» (2010 р.), «Загальною декларацією добровольців» (Париж, 1990 р.), науковою спільнотою через участь у науково-практичних заходах різного рівня (до прикладу, «Благодійність у сучасному світі: витоки, проблеми, перспективи», Всеукраїнська наукова конференція: м. Ізмаїл, 2019 р.), стимулювання волонтерства Міжнародною освітньою волонтерською екологічною компанією «MOVE»: Київ, 2024 р.), є можливим зробити певні узагальнення. По-перше, суспільний розвиток будь-якого демократично налаштованого суспільства (на кшталт, український соціум) не в змозі набути позитивної динаміки поза стимулювання волонтерського руху – «добровольчого сектору» [9, с. 320]. По-друге, попри загальновизнаного і вченими (З. Бондаренко, Т. Лях, Х. Енхаєр), і практиками (Р. Вайнола, Н. Романова, С. Толстоухова та ін.) [14, с. 1] самоцінності волонтерства, ще й досі зберігається термінологічна невизначеність. До прикладу, деякі дослідники (О. Біла, О. Варсан) вживають поняття «благодійність» і «волонтерство» як тотожні [1].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У постановочному плані порушено (А. Капська) [13, с. 426] проблемне питання щодо технологізації волонтерської роботи, втім, з огляду на вітчизняні реалії сьогодення, бракує науково-практичних орієнтирів щодо підготовки студентства до конструктивної комунікації – важливого чинника успішного волонтерства, адже постає передумовою успішності і утворення волонтерських груп, і реалізації волонтерської діяльності як «організованого конструкту третього сектору».

Мета статті: в результаті проведеної аналітичної роботи, що базується на психолого-педагогічній джерельній базі, обґрунтувати виключне значення здатності майбутніх педагогів до компетентної комунікації у волонтерських об'єднаннях, у процесі взаємодії з тими, хто отримує соціально-педагогічні послуги та ініціюванні зв'язків із міжнародними волонтерськими організаціями.

Виклад основного матеріалу. Оскільки дослідницьку увагу сфокусовано на студентській спільноті, то природний інтерес становлять наукові розвідки фахівців відносно конструкту «студентська волонтерська група». Тут цікавим видається уточнення, внесене, з одного боку, Т. Шибутані у контексті феноменології: мала соціальна група як психологічне явище [3, с. 23], тобто йдеться про невелику за чисельністю спільноту, котра утворена при «державній чи неурядовій організації», об'єднану відповідною діяльністю та діючу на добровільних засадах» [7, с. 11]. З іншого боку, викликає науковий інтерес уявлення дослідників щодо класифікації саме студентських волонтерських груп: за складом (наприклад, студенти,

які опановують однакову спеціальність); за тривалістю проведення волонтерської роботи; за наявністю у здобувача вищої освіти досвідом волонтерства; за приналежністю чи до ЗВО, чи до громадської організації; за провідним напрямком волонтерської діяльності; за характером волонтерського формування (регіональне, всеукраїнське) [9, с. 324]. Психологами встановлені й базові чинники розвитку волонтерства у локальній спільноті: управлінські, тобто ті, що орієнтовані на участь, зокрема студентства, у розробці й реалізації волонтерських проєктів; соціально-психологічні, котрі віддзеркалюють ставлення локальної спільноти до змінювання способу життя; індивідуально-психологічні, де головним є готовність особистості до волонтерської діяльності. Щодо останнього, то встановлено складові суто комунікативного складника: відкритість до спілкування та співпраці, доброзичливість, тактовність, уміння встановлювати контакти, а також активне слухання, рефлексія вміння керувати комунікативним процесом [14, с. 8]. Деякі практики зауважують ще на одному аспекті: спілкування як інструмент діяльності волонтера має певні особливості, зумовлені, зокрема, ущільненням зв'язком біологічного (до прикладу, темпераменту) та набутої особистістю рисою, котрою постає емоційний інтелект співрозмовника; до того ж означене має бути враховане у процесі волонтерства [1]. Дійсно, якщо йдеться про флегматика, то важливим є стимулювання соціальної ініціативи; суб'єктам волонтерства, котрим притаманний флегматичний тип темпераменту, в екстремальних умовах, як правило, бракує підтримки. Оскільки вони не вирізняються у волонтерській діяльності наполегливістю, здатністю без поспіху втілювати ідеї інших, то у роботі з ними доречним є інструктаж, уникаючи при цьому демонстративних доручень.

На особливому значенні волонтерської діяльності у формуванні професійних компетентностей майбутнього педагога наполягає І. Ящук. На думку дослідниці, саме волонтерство дає можливість краще реалізувати компетентнісний підхід під час освітнього процесу за допомогою застосування «активних і інтерактивних форм» навчання. Крім того, волонтерство дає змогу студенту отримати досвід усвідомленої інноваційної діяльності та самостійної роботи, обраних добровільно, а також адаптуватися до реалій педагогічного процесу та соціалізуватися. Не залишається поза увагою вченої і необхідність володіння педагогами, які бажають долучитися до волонтерства, спеціальних знань зі сфери соціальної педагогіки, соціології, психології, медицини, формування комунікативних умінь для взаємодії з різними соціальними групами [15, с. 378].

На важливості володіння мовленнєво-риторичною компетентністю волонтером наголошує

С. Ревуцька. Особливістю комунікації у волонтерській діяльності є специфічний контекст спілкування, а саме надання допомоги людям, які її потребують та можуть перебувати у складних емоційних станах, мати труднощі зі сприйняттям отриманої інформації. У цьому випадку досягнення такої мети комунікації, як донесення інформації, вимагає від добровольця володіння риторичними прийомами, наприклад, вмінням вибудовувати діалог, дискусію, щоб бути почутим і зрозумілим. У процесі усного спілкування важливу роль відіграє використання просодичних елементів мовлення, як-от інтонації, наголосу, пауз задля встановлення довірливих стосунків між волонтером і тим, хто потребує допомоги. В умовах війни особливого значення набуває володіння засобами експресивної комунікації, оскільки волонтеру доводиться контактувати із людьми, які тільки пережили втрату близької людини чи знаходяться у стані посттравматичного стресового розладу. У зв'язку з цим волонтер має бути здатним виявити співчуття, вислухати, підтримати, показати, що він здатен контролювати власні емоції, а також бути готовим до несподіваних і навіть агресивних реакцій з боку отримувача допомоги. Крім того, мовленнєва діяльність волонтера подеколи має мету переконати співрозмовника: пояснити безпеку отримання волонтерських послуг, встановити довірливі стосунки з отримувачем допомоги з одного боку, а також переконати ймовірних благодійників надати фінансову підтримку – з іншого [11, с. 150].

Волонтери, які здійснюють педагогічну діяльність, можуть також працювати менторами, коучами, тьюторами як асистенти вчителя або самостійно з дітьми-переселенцями, а також з дітьми, які не мають можливості відвідувати навчальні заклади через бойові дії. У «Рекомендаціях щодо організації програм з надолуження освітніх втрат» від 31.07.2023 йдеться про можливість залучення волонтерів для роботи з дітьми як один із механізмів подолання освітніх втрат [12, с. 7].

У контексті вивчення мовно-комунікативної компетентності учителів у ролі менторів, тьюторів, коучів, модераторів Л. Зеленська виокремлює наступні її складові:

- когнітивну (володіння мовою на вербальному і невербальному рівні);
- операційну (використання на практиці сформованої компетентності);
- мотиваційну (аналіз сприйняття учнем процесу і наслідків власної діяльності).

Формування вказаних компонентів не може відбуватися ізольовано від базових компетентностей, як-от: читати з розумінням, висловлювати власну думку в усній та письмовій формі, вміння мислити креативно, критично, дивергентно, надавати логічні обґрунтування власній позиції, виявляти ініціативність, контролювати власні емоції,

надавати оцінку ризикам, співпрацювати з оточуючими, зважено ухвалювати рішення [5, с. 19]. На думку вченої, формування мовленнєво-комунікативної компетентності майбутнього тьютора можливе в умовах створення спільного простору для комунікації у різних ситуаціях, використання вербальних і невербальних типів спілкування за допомогою таких засобів: презентації стендових доповідей здобувачами під час круглих столів із залученням стейкхолдерів освітньо-професійної програми, гостьові лекції, майстер-класи з відомими тренерами, участь майбутніх тьюторів у розробці освітніх проєктів з менторства [5, с. 18]. Ці твердження має сенс взяти до уваги під час підготовки до комунікації майбутніх педагогів, які потенційно можуть здійснювати викладацьку волонтерську діяльність з дітьми, у процесі навчання у ЗВО.

Питання викликів, спричинених російсько-українською війною, які постають перед усіма учасниками освітнього процесу, вже вивчаються дослідниками. Так, С. Лукомська узагальнює досвід науковців у вивченні психосоціальної допомоги дітям війни та відзначає, що, окрім задоволення базових потреб дитини, повноцінному фізичному і психологічному відновленню сприяють відновлення довіри, прихильності, соціальних контактів, зв'язків з культурою, духовними практиками. Особливу роль в усуненні наслідків впливу війни на дитину відіграють турботливі дорослі: батьки і вчителі [6, с. 76]. Саме оточення, яке надає соціальну підтримку та створює умови гармонійного турботливого середовища, також позитивно впливає на відновлення дитини, формування у неї стійкості та резистентності [6, с. 105]. Креативність та комунікабельність педагога, який залишився з учнями на території бойових дій, сприяють зниженню у них стресу [6, с. 119]. Крім того, вчителям у таких умовах варто використовувати творчі практики для відтворення атмосфери стабільності у житті дітей [6, с. 120].

Варто наголосити, що досвід волонтерів-викладачів іноземних мов у таборах для дітей-біженців з Близького Сходу, наприклад, у Греції, свідчить, що викладачі стикалися з певними труднощами. Серед них дослідники виокремлюють такі: недостатня підготовка викладачів до роботи у міжкультурному середовищі, відсутність досвіду викладання мігрантам і біженцям, складний психологічний стан учнів (прояви агресії, посттравматичних синдромів). Різні рівні грамотності учнів одного класу, брак навчальних матеріалів, відсутність підтримки з боку адміністрації табору та громадської організації, які впроваджували волонтерство, також стали викликами для викладачів-волонтерів. Робота у нових освітніх реаліях є складним стресовим процесом для викладача, а наявні проблеми посилюють у вчителя відчуття тривоги і невпевненість у якості навчання

[18, с. 63–66]. Отже, з огляду на ту роль, яку відіграють вчителі в усуненні освітніх втрат, у психологічному і соціальному відновленні дітей війни, є актуальним питання підготовки чинних та майбутніх вчителів до роботи та спілкування з учнями, які постраждали внаслідок війни.

Оскільки спілкування під час волонтерської діяльності є соціально спрямованим процесом, то варто зосередитися й на аналізі комунікативної компетентності фахівців із соціальної роботи. Так, Н. Рабецька визначає комунікативну компетентність майбутніх спеціалістів соціономічної сфери як складне особистісне утворення, що базується на знаннях, уміннях, практиці організації взаємодії з клієнтами і колегами на базі конструктивного діалогу. Володіти комунікативною компетентністю означає бути здатним сприймати, розуміти співрозмовника, використовувати засоби вербальної і невербальної комунікації, уникати конфліктів і вирішувати їх, демонструвати емоційну саморегуляцію, толерантність, емпатію до оточення для надання допомоги, якої вони потребують [10, с. 277]. Узагальнюючи досвід науковців (С. Адамів, Л. Бондаренко), дослідниця констатує, що комунікативна компетентність є визначальною для носія соціономічних професій, оскільки успіх їхньої професійної діяльності залежить від здатності встановлювати і підтримувати контакти з клієнтами. Н. Рабецька виокремлює у структурі комунікативної компетентності такі компоненти:

- гносеологічний (знання і вміння, які складають основу пізнавальної діяльності майбутнього фахівця, формують життєву позицію і світосприйняття);

- праксеологічний (ефективне використання професійних знань і умінь під час комунікативної інтеракції);

- суб'єктний (наявність у майбутнього фахівця якостей особистості, необхідних для здійснення успішної професійної діяльності: толерантність, неупередженість, співчуття, вміння поставити себе на місце іншого та емоційно відреагувати на його проблеми, уникнення конфліктів) [10, с. 277–278].

Схожу думку висловлює і Д. Годлевська, яка визначає комунікативну компетентність фахівця соціальної роботи як «інтегративну якість особистості», спрямовану на встановлення і підтримку продуктивної взаємодії з отримувачем соціальних послуг. Крім того, комунікативна компетентність є основним компонентом професійної компетентності, тому вчена розглядає її як «професійну комунікативну компетентність соціального працівника» [2, с. 10]. З огляду на те, що соціальна робота спрямована на вирішення проблем і може стосуватися будь-яких соціальних відносин і сфер діяльності людини, фахівець соціальної роботи має володіти професійною

комунікативною компетентністю на високому рівні. Д. Годлевська, подібно до вже згаданих науковців, вкладає у поняття професійної комунікативної компетентності знання і мовленнєві вміння, емпатію, творчість, рефлексію, за допомогою яких соціальний працівник може адекватно використовувати комунікативні прийоми вербального і невербального рівнів під час взаємодії із отримувачем соціальних послуг. Рівень володіння комунікативними вміннями впливає на успішність здійснення професійних завдань соціального робітника. Науковець виокремлює такі компоненти вказаної компетентності [2, с. 10]:

- «соціально-комунікативний» (володіння знаннями, уміннями та навичками комунікації, за допомогою яких фахівець усвідомлено сприймає зміст власної професійної діяльності);

- «особистісно-емоційний» (особистісні риси, які пов'язані з професійною діяльністю (емпатія, креативність, рефлексія), визначають позицію фахівця і емоційне вираження цих рис);

- «діяльнісний» (застосування на практиці професійної комунікативної компетентності як найбільш дієвого чинника впливу на отримувача соціальних послуг).

Практичні збірки рекомендацій по роботі з біженцями [4], з хворими людьми, які перебувають у хоспісах [16], з іноземцями під час здійснення міжнародного волонтерства закордоном [17] наголошують на важливості підготовки добровольців до комунікації у волонтерській діяльності. Так, під час спілкування з клієнтами, колегами-волонтерами, громадськістю, волонтеру необхідно вибудовувати власне повідомлення зрозуміло, надавати чіткі інструкції, виявляти співчуття, розуміння, чесність, відкритість, активне слухання та демонструвати інтерес до співрозмовника [16]. Особливого значення практики волонтерської діяльності надають здатності сприймати іншого як окрему особистість – носія інших культурних цінностей, релігійних вірувань, політичних поглядів. Робота з біженцями передбачає володіння навичками культурної чутливості, прояв взаємоповаги, готовність кинути виклик власним переконанням задля здійснення спільної стабільної діяльності [17]. Це уміння є базисом для міжкультурної компетентності під час роботи міжнародним волонтером. Розуміння і сприйняття відмінностей іншого сприяє більш ефективній комунікації між волонтером і отримувачем допомоги, оскільки у такому випадку волонтер уникає наполягань і критики, не нав'язує свою думку, а лише пропонує альтернативні варіанти, лишає йому свободу вибору, виявляє повагу до його думки. Цікавою є рекомендація ставитися до біженців як до самостійних і незалежних особистостей і своїми діями посилювати їхню спроможність діяти [4]. Перш ніж надати допомогу необхідно отримати згоду від клієнта про необхідність втрутитися і допомогти. Базисом

волонтерства є взаємна довіра, тому етичними нормами волонтерської спільноти заборонено порушувати конфіденційність даних про отримувача допомоги, інших волонтерів і організації [4, 16, 17].

Висновки. Таким чином, специфіка волонтерської роботи передбачає потенційне спілкування із людьми, які опинилися у важкому матеріальному становищі, знаходяться у складному психологічному стані, виявляють агресію, недовіру. У таких умовах комунікативна компетентність волонтера відіграє ключову роль, оскільки володіння навичками комунікації на високому рівні забезпечує успішне виконання волонтерських завдань. Складовими комунікативної компетентності є володіння лінгвістичними знаннями, вміннями, навичками комунікації, їх ефективне використання, наявність у надавача допомоги особистісних якостей, як-от: емпатія, толерантність, рефлексія, креативність, неупередженість, вміння поставити себе на місце іншого. Взаємодія із представниками інших національностей під час надання допомоги іноземним біженцям, або під час міжнародного волонтерства вимагає від волонтера володіння навичками міжкультурної комунікації.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Біла О., Демчук Т., Юрченко О. Деякі підходи до організації волонтерського руху в сільській школі. Студентські соціальні ініціативи: реалії і перспективи: зб. матер. Одеса: ПДПУ. 2008. С. 17–20.
2. Годлевська Д.М. Формування професійної комунікативної компетентності майбутніх соціальних працівників в умовах педагогічного університету : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2007. 23 с.
3. Даценко О.А. Основи соціальної психології: навчально-методичний посібник. Кривий Ріг, 2018. 143 с.
4. Загальні умови волонтерської роботи з особами, які шукають захисту. Основна інформація для консультативної практики № 4. Третє переглянуте видання. 2023. URL: https://www.asyl.net/fileadmin/user_upload/publikationen/Basisinformationen/BasisInfo4_ukr.pdf
5. Зеленська Л. Мовно-комунікативна компетентність учителя – коуча, ментора, тьютора, фалісатора (на прикладі програми «освітологія»). Молодь і ринок. Вип. 9 2021. С. 16–20.
6. Зливков В., Лукомська С., Євдокимова Н., Ліпінська С. Діти і війна: монографія. Київ.-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2023. 221 с.
7. Менеджмент волонтерських програм: посібник для підготовки менеджерів волонтерських програм / За заг. ред. Т.І. Сила, Т.Л. Лях; авт. кол.: Т. Журавель, Т. Лях, К. Пуха та ін. Київ: ФОП Буря О.Д., 2020. 174 с.
8. Мохорєва О., Горошко М. Волонтерство як соціальний феномен. *Особистість. Суспільство. Війна: зб. наук. праць*. Харків. 2022. С. 79–81.
9. Поліщук В. Волонтерство як соціально-педагогічний феномен: термінологічний аналіз. *Інноватика у вихованні*. 2022. Вип. 15. С. 320–329.
10. Рабецька Н. Л. Комунікативна компетентність майбутніх фахівців соціальної сфери. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Вип. 107. 2022. С. 276–279.
11. Ревуцька С. Риторико-мовленнєві компетентності у волонтерській діяльності. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 52, том 2. 2022. С. 147–152.
12. Рекомендації щодо організації програм з надолуження освітніх втрат. Міністерство освіти і науки України. 2023. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2023/07/31/Unicef.Immediate.actions.frame.proofreading.ua.1-31.07.2023.pdf>
13. Соціальна педагогіка. 5-те вид. перероб. та доп. Підручник. За ред. Капської А.І. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 488 с.
14. Трубнікова О. А. Соціально-психологічні чинники розвитку волонтерства у локальній спільноті: автореферат дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Київ, 2011. 19 с.
15. Ящук І.П. Розвиток системи волонтерської діяльності студентської молоді у професійному становленні педагога. Педагогічний дискурс. Вип. 11. 2012. С. 377–380.
16. Communication Skills training for Volunteers. St Elizabeth Hospice 18.02.2022 URL: <https://www.stelizabethhospice.org.uk/communication-skills-training-for-volunteers/>
17. How to prepare volunteers for intercultural communication and cooperation. Best practice for buddying. Support for empowerment and integration of refugee families. 2020. URL: https://support-refugees.eu/io6/PART_B_How_to_prepare_volunteers_for_intercultural_communication_and_cooperation.html
18. Papapostolou A. Professional Narratives in Refugee Education: Volunteer Teachers' Challenges, Needs, Skills, and Accomplishments within the Framework of Non-Formal Education. *The International Journal of Diversity in Education*. 2020. 20 (2). P. 57–68.